

УДК 323.15

Семко В. Л.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
політичних наук, Київський національний
університет будівництва і архітектури
(Україна, Київ), vls14@ukr.net

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО– РОСІЙСЬКИХ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Досліджено і сформульовано загальні теоретичні підходи до вивчення українсько–російських етнополітичних відносин. Аналізуються регіональні та культурні особливості українського суспільства, проблеми етнічної ідентичності та конфліктогенна складова українсько–російських етнополітичних відносин. Доводиться неоднозначність поширеної думки про існування в Україні лише двох типів ідентичності – Західної та Східної. На підставі досліджень вітчизняних та зарубіжних авторів робиться висновок про існування в Україні чотирьох основних історичних, культурних та соціально–економічних регіонів. Доводиться наявність в українській політичній свідомості позаетнічних типів ідентичності, які спрямовані, головним чином, на соціально–політичні та культурні орієнтири і цінності. Досліджується феномен української діаспори та її зв'язку з політичним життям в Україні. Робиться висновок про ключове значення регіональних політичних процесів для українсько–російських етнополітичних відносин і формування української політичної нації.

Ключові слова: регіони, ідентичність, свідомість, культура, проект, цінності, діаспора.

Українсько–російські етнополітичні відносини в Україні, які суттєво впливають на процеси розбудови суверенної держави, формування української політичної, громадянської нації, політичну стабільність, на стан міжетнічних відносин в українському суспільстві в цілому та на міждержавні відносини України з Російською Федерацією, становлять значний інтерес впершу чергу і для вітчизняних, і для зарубіжних дослідників. Їх спектр дуже широкий, та головними їх напрямками є: дослідження етнічної та національної ідентичності населення України, етнорегіональний вимір українсько–російських відносин і та етноконфліктологія. При цьому, на нашу думку, у главу кута цих досліджень слід поставити етнорегіональні дослідження, оскільки і специфіка етнічної ідентичності і конфліктогенний потенціал етнополітичних відносин в Україні значною мірою детерміновані її етнорегіональною структурою.

Сучасна Україна має декілька політико–культурних субрегіонів з різною історичною традицією, різними типами політичної культури і специфічною електоральною свідомістю.

Західний регіон: Волинська, Закарпатська, Івано–Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області.

Центральний регіон: Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області.

Східний регіон: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

Південний регіон: Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим.

Етнополітичні особливості цих регіонів визначаються багатьма факторами, основними з яких, на наш погляд, є:

– культурно–етнографічний – територію України можна умовно поділити на етнографічно–українські області центру і заходу та на зону «нових земель» – Схід і Південь;

– соціально–історичний – за цим критерієм розрізняються дві групи областей: ті, що входили до складу держав Центральної та Південно–Східної Європи, та області, які входили до складу Російської імперії до 1939 року;

– конфесійні: за ними суттєвою є межа між православними та греко–католиками (йдеться, передусім, про Закарпаття і Галичину).

Конфліктність пострадянської самоідентифікації простежується в регіональному розрізі. Абсолютна більшість українців Заходу – україномовна, Півдня і Сходу – російськомовна. Однак це розмежування проявляється і в різних політичних орієнтаціях, оцінках і поглядах на майбутнє.

Загалом проблему регіоналізму в Україні, внаслідок її граничної політизованості, зазвичай прийнято (можливо, дещо спрощено) розглядати як етнокультурну, історичну та соціально–економічну диференціацію між Сходом та Заходом, що значною мірою впливає і на наукові дослідження цієї сфери. Аналіз наукових праць та соціологічних досліджень показує, що регіональну диференціацію України дослідники схильні розглядати на прикладі саме західного та східного регіонів. З одного боку, таке розуміння українського регіоналізму не можна вважати хибним, що підтверджується численними результатами соціологічних досліджень та моніторингу політичних процесів в Україні. З іншого боку, регіоналізм, як і етнокультурна ідентичність в Україні, – явища багатогранні та суперечливі.

Наприклад, дослідник І. Кононов формулює узагальнюючу картину відмінностей між Сходом та Заходом України у вигляді суспільних проектів «Донбасу» і «Галичини», маючи на увазі під суспільним проектом сприйняття і розуміння сучасності, бачення майбутнього, та прагнення певного соціуму вибудувати це майбутнє відповідно до власних уявлень про загальне благо. За «проектом «Донбас» модерна українська нація повинна формуватись на основі принципів співгромадянства, в Україні має стверджуватися бікультуралізм, а в деяких регіонах і полікультуралізм, при цьому українсько–російський бікультуралізм повинен втілюватися перш за все у двомовності [3, с. 6–7].

Згідно проекту «Галичина» етнонаціональні відносини повинні вибудовуватися за схемою: домінуючий титульний етнос – етнічні меншини. При цьому передбачається досить жорстка кореляція етно–культурної лояльності з політичною. Зокрема передбачається радикальний розрив з російським та радянським минулим і «дерусифікацію країни». При цьому «безумовно не йде мова про заперечення прав національних меншин на культурний розвиток, але ці права витісняються в приватну сферу. Окремо І. Кононов зазначає, що «у випадку реалізації цієї моделі в межах всієї України великі зусилля поклалися б до переформатування історичної пам'яті народу. Це б стосувалося і прийняття глорифікованої версії історії ОУН та УПА» тощо [3, с. 10].

Зазначеними проектами передбачаються також різні зовнішні курси України: проект «Галичина» однозначно розгортає її у бік ЄС, США та НАТО, натомість проект «Донбас» загалом, спрямовує українську зовнішню політику на Схід, до пострадянського політичного та економічного простору. Хоча, на нашу

думку, зовнішньополітичний проект «Донбасу» не можна трактувати як однозначно проросійський, оскільки зовнішня політика України у межах цього проекту викреслюється у широкому варіативному діапазоні. А саме: від інтеграції у межах колишнього СРСР до створення союзної держави у складі Російської Федерації, України, Білорусі та Казахстану (прихильники радикально лівих поглядів) до політики багатокторності (головним чином представники бізнесових еліт).

Ідея протилежності Сходу і Заходу України є провідною для значної частини зарубіжних дослідників.

Приміром німецький учений Й. Гайдук (Гейдельберг) переконаний, що на Заході України домінують націоналістичні і проєвропейські настрої, в той час як на Сході та Півдні – прокомуністичні й проросійські. Рівень національної свідомості жителів Сходу і Півдня нагадує досліднику колоніальну модель, а на Заході – структуру і психологію нації, які відповідають сучасним стандартам [20, с. 211–218].

Проблемам диференціації між Сходом та Заходом України значну увагу приділяє і професор Гарвардського університету, директор Інституту стратегічних досліджень ім. Дж. Оліна при Гарвардському університеті, Семюель Хантінгтон: Україна – «це розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, що відділяє Захід від православ'я, проходить прямо через її середину ось уже декілька століть» [17, с. 255].

На думку С. Хантінгтона, найбільш яскраво розкол між Сходом і Заходом розкол між європеїзованими слов'янами у Західній Україні і російсько-слов'янським баченням того, у що повинна перетворитись Україна проявився під час президентських виборів у липні 1994 року. Чинний президент Л. Кравчук, який ідентифікував себе як «національного» політика, переміг у дванадцяти областях Західної України з більшістю, яка доходила до 90%. Його опонент Л. Кучма, який, як наголошує С. Хантінгтон, «під час передвиборної компанії брав уроки розмовної української мови», отримав перемогу в тринадцяти східних областях з аналогічною перевагою [17, с. 256]. Через десять років, під час президентських виборів 2004 року вказаний розкол проявився ще гостріше та драматичніше.

Внаслідок цього розділення відносини між Україною і Росією, на думку С. Хантінгтона, можуть розвиватися трьома шляхами.

1) Якщо припустити, що спільність цивілізації має велике значення, то конфлікт між росіянами та українцями маловірогідний. «Обидва ці народи слов'янські, переважно православні; між ними упродовж століть існували тісні зв'язки, а змішані шлюби – звичайна справа» [17, с. 257]. Незважаючи на спірні питання і тиск крайніх націоналістів з обох боків, лідери обох країн доклали чимало зусиль і досягли значних успіхів у розв'язанні етнополітичних проблем.

2) Більш вірогідний варіант розвитку подій, на думку С. Хантінгтона, – це розкол України по «лінії розлому» на дві частини, при цьому її східна частина увійде до складу Росії. Саме цей варіант найбільш влаштовує російські політичні кола, особливо від початку президентства В. Путіна, і саме його вони вважають найбільш «природним» шляхом еволюції українсько-

російських відносин. Проте, на думку С. Хантінгтона, західна Україна – «такий «обрізок» уніатської і прозахідної країни може стати життєздатним лише за активної і серйозної підтримки Заходу. Така підтримка, у свою чергу, може бути надана лише у разі значного погіршення відносин між Росією і Заходом, аж до рівня протистояння часів «холодної війни» [17, с. 257].

3) І, нарешті, третій, і найбільш вірогідний за С. Хантінгтоном сценарій розвитку українсько-російських відносин має такий вигляд: «Україна залишається єдиною, залишається розколотою, залишається незалежною і в цілому буде тісно співпрацювати з Росією. Після вирішення питань перехідного періоду, найбільш серйозною проблемою будуть економічні питання, вирішення яких частково полегшуватиметься спільною культурою та тісними особистими зв'язками» [17, с. 258–259].

Як показує аналіз, Східно-Західну проєкцію щодо сучасної України та її майбутнього поділяють далеко не всі вітчизняні та зарубіжні дослідники. Так, наприклад старший дослідник кафедри України університету Торонто, політолог Тарас Кузьо вважає, що вказана точка зору приводить її прихильників до ігнорування більшої частини суспільства, чия ідентичність є досить плінною і хто в повсякденному житті одночасно використовує як українську, так і російську мови. Крім того, внаслідок складнощів історичного розвитку та проведення специфічної політики, вважає Т. Кузьо, незалежна Україна успадкувала не два, а три регіональні компоненти: Західну Україну (10 млн. жителів) із сучасною україномовною нацією, де процеси модернізації і національного формування відбувалися одночасно; Центральну Україну (30 млн. громадян), де існує україномовна, напівмодерна білінгвістична українська ідентичність; Донбас і Крим (10 млн. мешканців) з російськомовними радянськими [19, с. 150–151].

У внутрішньополітичному дискурсі проблема регіоналізму в Україні використовується різними політичними силами, які чітко поділяються на прихильників і противників федералізації України.

Аргументи цих двох таборів були узагальнені І. Курасом, який відзначав: «Прибічники ідеї федералізації України виходять з очевидного факту її поліетнічності, регіональної строкатості і вважають, що саме земельний устрій здатний створити оптимальний баланс між загальнонаціональними і регіональними інтересами, зберегти самобутній характер різних регіонів України, забезпечити політичну стабільність в державі. Опоненти ідеї федералізації роблять акцент на тому, що орієнтація на місцеві інтереси в процесі державного будівництва може призвести до посилення регіонального егоїзму і політичного сепаратизму окремих територій і в кінцевому підсумку до дезінтеграції України як єдиного цілого» [6, с. 32]. Опонуючи прихильникам федералізації української держави, І. Курас зауважує, що федеративний устрій може стати гарантом стабільності лише за умови наявності розвинутої партійної системи основу якої «становлять загальнонаціональні партії, базові цінності яких поділяє переважна більшість населення. В Україні поки що, незважаючи на загальнонаціональні назви, значна їх частина з точки зору рекрутування своїх членів, зони впливу і таке інше все ще має регіональний характер» [6, с. 39].

Етнічна ідентичність населення України визначається двома суттєвими факторами: яскраво вираженою регіональною ідентифікацією та розбіжністю у етнічній належності громадян за рідною мовою. Результати досліджень фіксують помітні розбіжності між різними регіонами в оцінках як світоглядно-історичного минулого (образи політичних діячів різних епох, низка важливих історичних подій), так і перспектив (бажаний соціально-економічний устрій, питання державного статусу мов, вектори зовнішньополітичного розвитку) сучасної України. У той же час вітчизняні і зарубіжні дослідники звертають увагу на поширені в Україні надетнічні типи ідентичності – «радянська людина», «прагматики-сучасники», прихильники ліберальної вестернізації, які є достатньо численними прошарками сучасного українського соціуму. Цікавою у цьому відношенні є думка директора відділу східноєвропейських досліджень Центру стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні, професора Я. Бугайського. Він характеризує, наприклад, Донбас як «деетнізований» регіон. Національна ідентичність тут дуже невиразна чи багатовимірна, тому жителі можуть відчувати себе українцями, росіянами чи слов'янами, але найчастіше – жителями шахтарського Донбасу.

Г. Палій також вважає що для представників Донецька пріоритетними є соціально-професійні, вікові, політико-ідеологічні та геополітичні чинники ідентичності, тоді як, наприклад для представників Львова – етнічні, релігійні та національні чинники ідентичності». В той же час, «розбіжності у специфіці проявів ідентичності між представниками молодшого покоління обох регіонів нівелюються: показники самоідентифікації «громадянином України» для молодшого покоління у Львові та в Донецьку становлять понад 90%, що, зокрема, свідчить про «зближення ідентифікаційних моделей» молодшого покоління» [10, с. 39].

Дослідження специфіки мовної, етнічної та конфесійної орієнтації фіксують помітні розходження між різними регіонами на формування яких впливають фактори об'єктивного порядку: історія, особливості економіки і культури, а також суб'єктивні, такі як діяльність регіональної адміністрації, політичних партій, громадських рухів, інститутів освіти, культури, засобів масової інформації.

У той же час деякі дослідники схильні розглядати феномен ідентичності у широкому контексті, не обмежуючи його лише етнічними дефініціями, визнаючи при цьому етнічну складову ідентичності як одну з фундаментальних. Так, М. Михальченко вважає, що одномірна ідентичність («я – радянська людина») є атрибутом тоталітарного суспільства. У сучасних же умовах вона поступається місцем складній системі політичних й ідеологічних підстав ідентичності, що, по-перше, є відображенням аморфного, перехідного стану суспільства, по-друге – безкрайнього політичного та культурного плюралізму як реакції на тоталітаризм у минулому [8, с. 25].

Окремо М. Михальченко характеризує процеси становлення самоідентифікації індивідів у пострадянській Україні як «переідентифікацію», в результаті якої сформувалися чотири типи ідентичності. «Традиціоналісти» – орієнтовані на минуле, яке для них є джерелом позитивних спогадів та почуттів (ці

люди не сприймають українську національну ідею). «Прожектери-футуристи» – покладають свої сподівання із проєктів майбутнього (глобалісти, космополіти для яких національна ідея щось другорядне та застаріле). «Прагматики-сучасники» – на перше місце ставлять реалізацію власних соціальних та економічних інтересів (для них сприйняття національної ідеї суто прагматичний вчинок зовнішнього плану). «Націонал-патріоти», для яких українська національна ідея – це внутрішнє переконання, ідейний мотив мислення і дій [8, с. 24].

Традиційна українська етнокультурна ідентичність міститься в історичному образі українця сформованого протягом XIX–XX століть у межах романтично-народовського дискурсу і певною мірою оновлений консервативно-революційною ідеологією націоналізму середини XX століття. Символічні атрибути цього напрямку – пантеон національних героїв (Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, та ін.), оформлений фольклорно-ритуальний антураж побуту і колективних маніфестацій, козацький ідеал особистої самореалізації, національно-культурні й політичні ритуали, і, звичайно, українська мова, як найголовніший інструмент утвердження даного типу ідентичності.

Імперська російська культурна традиція (ідентичність) бере початок у дореволюційній дійсності і спирається на авторитет російської культури XIX–XX століть, що значною мірою визначала формування культурних вподобань і світоглядних настановлень більшості громадян України. Сьогодні ця традиція справляє переважно прихований інерційний вплив, який від того не стає менш значущим. Зокрема, він лежить в основі переконання значної кількості громадян України різного етнічного походження в тому, що російська мова більше надається для «високого» стилю спілкування як на побутовому рівні, так і в сфері культури, науки, і загалом володіння нею є ознакою вищого культурного розвитку, освіченості, певного соціального статусу індивіда. Водночас, ідеологічні репрезентанти цієї течії – політичні організації «Русский блок», «Русское собрание», адепти «білогвардійської» субкультури, шанувальники ідеологічно заангажованих творів на кшталт «Білої гвардії» М. Булгакова сучасних умовах не знаходять значного суспільного відгуку і підтримки.

Ідеологічна й психологічна спадщина комунізму, що лежить в основі ідентичності «радянської людини» досить чітко означена і досить агресивно репрезентована її прихильниками і носіями, передусім комуністами Їх категоричність пов'язана з тим, що позитивні радянські атрибути – уявне соціальне благополуччя і особистісний успіх – для значної кількості громадян України закорінені в їхньому власному досвіді. Принаймні, такими уявляються роки до перебудови з позицій нинішнього стресогенного, нестабільного і позбавленого віри в справедливість життя більшості громадян. Поширеність і популярність такої форми самоідентифікації свідчить не стільки про актуальність ідеології, скільки про психологічну реакцію людей, що опинилися в умовах боротьби за виживання і не мають іншого ідейного досвіду самоопанування і самоорганізації, окрім комуністичної риторики.

До четвертого типу ідентичності слід віднести ліберальну вестернізацію, початки якої слід шукати в добі трансформційних процесів перебудови 1980–1990 рр.,

коли впровадження стереотипів ліберального суспільства здійснювалося за методикою «розбещення» членів пуританської ідеократичної спільноти. Маніпулятивні мес-медійні техніки успішно долали тоді bastiони старої пропаганди, але, як зауважує М. Розумний, засоби своєрідним чином вплинули на мету. «Замість засвоєння ідеалу самоврядної і відповідальної особистості, сумлінного громадянина і широкого патріота, на якому тримається суспільний уклад західних демократій, на пострадянському просторі утвердився інший соціальний стандарт – цинічний індивідуалізм, культ споживання, повна автономність соціальних груп, недовіра до держави і заперечення ідейних мотивацій як таких» [12, с. 95, 96, 97].

Отже, як бачимо, з чотирьох основних типів ідентичності, виокремлених у сучасному українському суспільстві дослідниками, лише «націонал-патріоти» та представники «традиційної української етнокультурної ідентичності» і «імперської російської культурної традиції» за типологією М. Розумного мають ідейною основою своєї ідентичності чітко окреслену та яскраво виражену етнічність. При цьому політичні репрезентанти цих напрямів ідентичності від початку дев'яностих років не здобули вагомих позицій у державі та владі України: національно-демократичні сили уособлюванні «Народним Рухом» пережили апогей своєї популярності на початку доби незалежності і пізніше відійшли на другий план під натиском соціально-економічних проблем. Національно-радикальні політичні партії регулярно отримують на виборах мізерний відсоток голосів виборців, а послідовники «імперської російської культурної традиції» являють собою маргінальні групи, які суттєво не впливають на політичні процеси.

Разом із тим сьогодні немає підстав вважати, що етнічна ідентичність в соціально-політичному житті України відійшла на другий план. Етнічна самоідентифікація є однією з основних складових особистості людини. Навіть коли індивід відверто декларує власний космополітизм його етнічна ідентичність нікуди не зникає – вона знаходиться у «сплячому» стані і може проявитись за певних обставин (передусім в умовах політизації етнічності) перетворюючись на основну ідентичність особи.

Спираючись на динаміку електоральних уподобань виборців можна констатувати, що найбільш поширеними в українському суспільстві є саме «радянський» та «ліберально-економічний» тип ідентичності. Останній – найбільш етнічно незаангажований – включає в себе два великих підтипи: переконаних лібералів-західників, для яких цінності і стандарт життя сучасного західного суспільства є незаперечним зразком до якого слід прагнути (до них відноситься і молодь, зорієнтована на західну масову культуру), і широкі прошарки населення, які у сучасних ринкових умовах сконцентрували зусилля на реалізації власних матеріальних потреб. Ідентичність «радянської людини» також зорієнтована передусім на радянські соціальні цінності та економічні принципи, і, на перший погляд, так само відтісняє на другий план етнічну проблематику.

Таким чином, «радянська» ідентичність є ідентичністю, що орієнтує індивіда на російські культурні цінності та «ліві» соціально-політичні принципи, хоча при цьому не заперечує власної, «істинної» етнічної

самоідентифікації індивідів – носіїв ідентичності «радянської людини». Зрештою, поширеність «радянської» ідентичності в сучасному українському суспільстві зумовлена, на наш погляд, переважно соціально-економічними проблемами, ефективне вирішення яких сприятиме її згасанню.

Дослідження, проведені Центром ім. О. Разумкова наприкінці 2005 в першій половині 2006 року, виявили складні і неоднозначні процеси, що відбуваються в культурно-мовному середовищі України. Так, до української культурної традиції віднесли себе більше громадян, аніж тих, що вважають українську мову рідною (56% проти 52%) і значно більше, ніж користуються нею у спілкуванні (56% проти 46%). Окрім того, серед тих, хто зарахував себе до української культури, кожен п'ятий (20%) – російськомовний. А серед послідовників радянської культурної традиції кожен четвертий (25%) – україномовний. Звідси, вчені роблять висновок: «стереотипи, що російськомовний ворог української культури або україномовний обов'язково належить до української культури, є дуже поширеними і такими, що не зовсім відповідають дійсності» [2, с. 42].

Суперечливі ідентифікаційні процеси в середині українського суспільства, яскраво виражений регіональний поділ України, у тому числі і за етнокультурними ознаками разом зі складним геополітичним розташуванням на тлі сучасних зовнішньополітичних процесів природно робить актуальними конфліктологічні дослідження.

Моніторинг міжетнічної ситуації здійснений 2002 року Держкомнацміграції, свідчить, що в Україні спостерігається безконфліктний, інтегративний тип розвитку міжнаціональної взаємодії [4, с. 24].

У той же час дослідники констатують наявність потенційних небезпек (факторів), що загрожують етнополітичній стабільності України. О. Кривицька формулює їх наступним чином:

- регіональні диспропорції у розміщенні економічного потенціалу, комплекс «внутрішнього колоніалізму» (описаний західними політологами) може провокувати сепаратизм в економічно віддалених регіонах;

- об'єктивний процес політизації етнічності, як наслідок етнічного ренесансу, якщо він вступає у протиріччя з державотворчим процесом;

- дефіцит загальнонаціонального консенсусу з ключових питань політики, особливо тих, що стосуються геополітичного вектора інтеграції;

- руйнація системи «етнокультурного поділу праці» та «етнокультурного підприємництва»; свідомість аграрного сектора України містить антиросійський компонент, створює фактор міжетнічної упередженості;

- кризовий стан етнічної еліти, яка є ініціатором політизації, провокує загострення міжгрупових відносин;

- прояви регіонального партикуляризму; перетворення політичного простору України на арену кланового суперництва призводить до відвертого нехтування національних цінностей;

- прояви «політичного автономізму» як форми самоідентифікації російської меншини; це простежується від початку 1990-х років у намаганнях певної частини еліти російської спільноти сконструювати так званий

«південний псевдоетнос» та наднаціональну спільність північно–східних та південних областей України;

– потенціал конфліктності збільшують прояви іредентизму в західних регіонах; йдеться про спробу сформувати псевдонацію в Закарпатті; у цьому напрямку етнічну солідарність виявляють різні етнічні спільноти;

– штучне, надмірне конструювання єдиної нової нації може спровокувати міжетнічну настороженість [4, с. 54–55].

Найбільш відомими зарубіжними дослідниками, які у своїх працях розглядали українсько–російські відносини пострадянської доби, є З. Бжезинський та вище згадуваний С. Хантінгтон. Символічно, що в їхніх етапних працях «Велика шахівниця» та «Зіткнення цивілізацій» присвячених глобальним світовим політичним процесам і політичному майбутньому світу, окрема увага приділяється Україні. Обидві праці користуються великою популярністю серед українських науковців і політичної еліти й активно використовуються у політичному дискурсі, зокрема у площині українсько–російських відносин.

Так, наприклад З. Бжезинський вважає, що втрата України є найбільш потужним ударом, який зазнала Росія в наслідок розпаду СРСР. Якщо відокремлення території Кавказу і Середньої Азії призвели до втрати природних ресурсів та стратегічних форпостів, то «незалежність України кинула виклик претензіям Росії на божественне призначення бути прапороносцем усього панслов'янського співтовариства». Крім того, З. Бжезинський зазначає, що Росія разом з відокремленням України у 1991 р. зазнала значних демографічних втрат – 52 мільйони осіб етнічно спорідненого населення. Втрата населення України вважає дослідник, має ще один фатальний для Росії наслідок: «Беручи до уваги зниження рівня народжуваності в Росії і буквально вибух народжуваності в республіках Середньої Азії, будь-яка нова євразійська держава, що базується виключно на владі Росії, без України неминуче з кожним роком ставатиме все менш європейською і все більш азійською» [1, с. 110, 115]. Таким чином, без України, і її народу Росія, на думку З. Бжезинського, не може бути ані імперією, ані повноцінною євразійською державою, оскільки саме Україна і її народ уособлювали собою європейську складову Російської держави.

С. Хантінгтон вважає, що Росія стала «спадкоємицею царської і комуністичної імперії», і прагне створити блок держав, що матиме «православний центр», оточений відносно слабкими ісламськими країнами, в яких вона і далі буде тією чи іншою мірою домінувати і куди вона намагатиметься не допустити поширення впливу інших держав. Таким чином, С. Хантінгтон дає зрозуміти, що Росія залишається країною якщо не імперською, то принаймні такою, що прагне відігравати роль держави світового рівня та домінувати на більшій частині пострадянського простору. Православні країни колишнього СРСР, як пише С. Хантінгтон, посідають «центральне місце в створенні єдиного російського блоку у євразійській та світовій політиці» [17, с. 251].

У працях З. Бжезинського і С. Хантінгтона питання українсько–російських відносин розглядаються переважно у загальнополітичному, глобальному контексті. Інша група зарубіжних учених досліджує у своїх працях етнополітичні відносини між українським та російським етносом власне в Україні.

Так, британський Е. Вілсон у своїй книзі «Український націоналізм у 90–х роках» аналізує феномен українського націоналізму і його вплив на політику незалежної України в контексті російсько–українських відносин. На думку автора, успадковані Україною регіональні, історичні, етнічні, лінгвістичні та релігійні відмінності значно обмежують теперішній український етнонаціоналізм і створюють підвалини для поляризації українського суспільства. Українське суспільство є суспільством двох етносів і двох мов: українського і російського. Однак, Е. Вілсон вважає, що етнічна належність не завжди визначає лінгвістичну. Він наводить дані, за якими серед мешканців України українською мовою розмовляють лише 40% дорослого населення, а 33,4% є російськомовними етнічними українцями, 20,3% – російськомовним населенням. Таким чином українці, хоча і є етнічно домінуючою групою, проте у мовному відношенні вони – меншість. При цьому, як наголошує автор, «жодна з основних етнолінгвістичних груп не може розглядатись як соціальна група з ясною ідентичністю і чіткими межами». Він також висловлює сумнів щодо беззаперечної підтримки політики українізації етнічними українцями, оскільки використання української мови матеріально не стимулюється, а російська мова залишається мовою бізнесу. Загалом Е. Вілсон вважає, що національне питання на довгі роки залишиться «яблуком розбрату», через те, що націоналістам не вистачає сил і чисельності для швидкої перемоги, а антинаціоналісти навряд чи здатні зняти національне питання з порядку денного. Можна впевнено стверджувати, що національне питання в Україні як питання взаємовідносин українців та росіян або, точніше, україномовної та російськомовної частин українського суспільства збереже ключове значення та «визначатиме подальший перебіг історії» [18, с. 26–30].

Інший зарубіжний дослідник – науковий експерт Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні Анатоль Ливен у своїй статті «Російськомовні регіони України: троянський кінь?» аналізуючи сутність проблем українсько–російських відносин в Україні відзначає, що так звана п'ята колона росіян в Україні є скоріше «паперовим ведмедем». І хоча між російськомовною та «націоналістичною» частинами України існують значні відмінності, люди, які розмовляють російською, не є антинаціональними та антиукраїнськими елементами. Їхні українські почуття порівняно з галичанами, не «більш слабкі», а просто інші» [7, с. 224].

Розпад СРСР і набуття Україною та Російською Федерацією статусу суверенних держав зумовили необхідність вивчення величезних етнічних масивів росіян та українців на їх територіях у якісно новому статусі. Власне, визначення цього статусу – важлива не лише наукова, а й політична проблема. Загалом і вітчизняні, і російські дослідники визначають своїх співвітчизників, що мешкають за межами України та Російської Федерації як діаспору. Це відповідає найбільш поширеному уявленню про діаспори як сукупності населення певної етнічної або релігійної належності, яке проживає в країні або районі нового розселення. (В. Тишков) і яке американський фахівець з проблем етнічності В. Коннор сформулював ще лаконічніше – як «сегмент населення, що мешкає за межами батьківщини»

[14, с. 43, 46]. Таке визначення діаспори збігається з домінуючим у пострадянському науковому просторі підходом. Застосування такого підходу було викликано нагальною та значною мірою несподіваною потребою у вивченні великих масивів етнічно спорідненого населення що проживає за межами своєї батьківщини (реальної або історичної), яка постала перед пострадянськими країнами унаслідок стрімкого набуття незалежності. Водночас розкриття сутності феномену діаспори має надзвичайно важливе значення для усвідомлення корінних принципів та механізмів українсько-російських етнополітичних відносин, які проявились у структурах та сутнісних особливостях російської та української етнічних груп в Україні та Російській Федерації.

Російський дослідник В. Тишков звертає увагу на два принципових недоліки традиційного розуміння діаспори. По-перше, це надто широке розуміння категорії «діаспора», яке включає в себе усі випадки великих переміщень людей на транснаціональному і навіть на внутрішньодержавному рівні в історичній перспективі. По-друге, традиційний підхід базується на переміщенні (міграції) людей і не враховує переміщення державних кордонів або їх виникнення, що особливо актуально для пострадянського простору. А це у свою чергу призводить до виникнення «відчуття реальності, що має політичну метафору «розділеного народу» як певної історичної аномалії» яке може мати значний вплив на поточні політичні процеси [14, с. 43–44].

Далі В. Тишков на підставі аналізу значного кола досліджень робить коротке визначення поняття діаспори: «це ті, хто сам або їх предки були розсіяні з особливого «споконвічного» центру в інший, або в інші периферійні або зарубіжні регіони» [14, с. 41] і виокремлює типові риси притаманні діаспорі:

1) наявність і підтримання колективної пам'яті, уявлення або міфу про «первинну прабацьківщину» які включають у себе географічне місцерозташування, історичну версію походження, культурні досягнення і культурних героїв;

2) ідеологія діаспори передбачає, що усі її члени не вірять у те, що вони є інтегральною частиною і, можливо, ніколи не зможуть бути повністю прийнятими «суспільством проживання» і з цієї причини принаймні частково відчують відчуження від цього суспільства. При цьому безумовним фактором відчуження є культурний, передусім мовний, бар'єр, який водночас доволі швидко долається;

3) романтична (ностальгічна) віра в батьківщину предків як у істинний (ідеальний) дім і місце, куди представники діаспори або їхні нащадки повинні рано чи пізно повернутись;

4) впевненість у тому, що члени діаспори повинні колективно служити справі збереження або відновлення своєї первинної батьківщини, її добробуту та безпеки.

«Таким чином, – резюмує В. Тишков, – діаспора – це культурно відмінна спільнота, яка формується на підставі уявлення про спільну батьківщину і сформованих на цій основі колективних зв'язках, груповій солідарності і ставлення до батьківщини, яке демонструється відкрито. Інакше кажучи, діаспора – це стиль життєвої поведінки, а не жорстка демографічна і тим більш етнічна реальність, і тим самим це явище відрізняється від решти рутинної міграції» [14, с. 48, 50].

Класичними прикладами діаспори В. Тишков вважає вірменську, магірську, турецьку, палестинську, кубинську, грецьку, а також з певними припущеннями сучасну китайську та колишню польську. Проте жодна з них не являє собою «ідеальний тип» діаспори [14, с. 46].

Серед російських дослідників є також чимало пилких прихильників того, що «нова історична спільність – радянський народ» – це реальність. Ю. Семенов вважає «радянський народ» «супернацією, до якої ввійшли якщо не всі нації і етноси в СРСР, то принаймні багато з них» [13, с. 64–78]. У них однозначно негативне ставлення до будь-яких спроб застосування категорії «діаспора» або «нова діаспора» у вивченні етнотемографічних процесів на пострадянському просторі, передусім для визначення росіян та російськомовних громадян – жителів пострадянських країн. В. Тишков, констатує те, що «за всього ідеологічно мотивованого скептицизму Номо sovetikus – це далеко не химера як форма ідентичності у колишньому СРСР» [15, с. 53], вважає, що після розпаду СРСР «радянський народ» перетворився на «транснаціональні спільності», до яких входять усі російськомовні громадяни колишніх радянських республік. Таким чином В. Тишков вважає, що «новодіаспорна» конструкція безпідставно поділяє громадян однієї країни на діаспори і «основне населення», коли для цього нема значущих культурних розбіжностей. «Нові діаспори», на його думку, – це «малоприйнятна категорія до якої «запхнули» цю частину населення представники «титульних націй» [15, с. 59].

Різка неприйняття у російських дослідників викликають спроби вивчення як діаспори етнічних росіян в Україні, так і українців у Російській Федерації. В. Тишков прямо говорить про те, що програми вивчення української діаспори в Росії, це «конструкція, яка ґрунтується на хиткій підставі радянських етнографічних та бюрократичних класифікацій, які прив'язували представників тієї чи іншої національності до досить довільно визначеної адміністративної території». Українське населення Росії, як і росіян «у Харкові та Криму» він вважає «автохтонними жителями і рівноправними творцями усіх форм державності, на території яких вони проживали і нині проживають» [15, с. 58].

Дослідники звичайно, не обійшли увагою питання співвідношення діаспори та асиміляційних процесів упродовж її існування серед щільного іноетнічного оточення. Усі вони сходяться на думці, що люди, які мешкають за межами свого етнічного ареалу, рано чи пізно розчиняються в середовищі етносу, який переважає на даній території: поступово втрачають рідну мову, культуру, і, нарешті, почуття попередньої етнічної належності. Але, навіть коли відбувається остаточне прийняття іншої мови та культури, пам'ять про батьківщину предків залишається.

За висновком В. Тишкова, батьківщина для представників діаспори, найчастіше це «раціональний (інструменталістський) вибір, а не історично детерміноване веління» [15, с. 47]. На значній кількості прикладів він доводить, що «вибір» батьківщини представником діаспори – це свідомий вибір, який може бути детермінований широким спектром факторів. Діаспора схильна забувати свою історичну батьківщину і навіть додавати зусиль для якнайскорішої натуралізації у разі «непривабливості» батьківщини з економічних або

політичних мотивів. Так само представники діаспори, предки яких багато поколінь назад оселилися на новому місці, які вже забули (знов таки покоління тому) мову та культуру історичної батьківщини, можуть повернутися до усвідомлення своєї забутої етнічної ідентичності, якщо це виявляється необхідним або корисним. Наприклад, радянські німці, які вже забули мову своїх предків, за часів «перебудови» знову згадали свою давню етнічну ідентичність задля еміграції на історичну батьківщину. У деяких випадках повернення до етнічних витоків може бути зумовлено кар'єрними перспективами.

Досить цікаве, хоч і дещо узагальнене та механістичне пояснення феномену діаспори запропонував свого часу відомий англійський історик А. Дж. Тойнбі. Він вважає, що «діаспори є неминучим продуктом місцевих розбіжностей у рівні розвитку цивілізацій» [16, с. 225]. Справжня діаспора, на його думку, може виникнути лише за умови коли діаспорна спільнота та суспільство, у якому вона перебуває, належать до принципово різних цивілізацій. Причому діаспора, для того щоб залишатися діаспорою, обов'язково повинна знаходитись на значно вищому щаблі розвитку порівняно з суспільством перебування. У цьому випадку суспільство у якому знаходиться діаспора використовує її потенціал задля власного розвитку та підвищення добробуту. Якщо діаспора знаходиться у менш розвиненому становищі щодо суспільства перебування, вона неминуче почне «дотягуватися» до більш високого рівня цього суспільства, а це означатиме неминучу асиміляцію. Практичним проявом цього механізму Тойнбі вважає готовність представників діаспори укладати шлюби з представниками корінного населення. Саме небажання розчинятись у оточуючому суспільстві шляхом укладання змішаних шлюбів і є, на його думку, головною передумовою збереження діаспори.

Розкриття сутності поняття «українська діаспора» подає І. Курас, який звертає увагу на наукову неправомірність використання поняття «діаспора» стосовно українців, так і будь-яких інших етносів, окрім євреїв, які є первоносіями цього поняття у вигляді, максимально наближеному до ідеального розуміння явища діаспори. Проте, І. Курас пояснює, що першоосновою та необхідністю такого підходу «була все ж політична кон'юнктура. По-перше, термін «діаспора» підкреслює факт переважно недобровільного розсіяння людей одного етнічного походження. По-друге, у процесі розвитку діаспор недержавних народів неодмінно доходить до формування політичної ідеології, спрямованої на визволення історичної батьківщини й утворення власної незалежної держави» [5, с. 532]. Отже, стрижневим моментом поняття «українська діаспора» І. Курас визнає сам факт перебування певної частини української етнічної спільноти за межами території України.

Аналізуючи західну та східну українські діаспори, І. Курас доходить висновку: «Якщо проблема західної української діаспори полягає у збереженні етнічної ідентичності, то східної української діаспори – передовсім у відродженні такої ідентичності» [5, с. 535]. Принциповою відмінністю західної української діаспори, порівняно зі східною на його думку, є те, що вона далеко переросла цілі звичайного етнокультурного самозбереження, і має передовсім на меті завдання

національно-політичного характеру, що наближає її до класичного розуміння діаспори. Східна ж українська діаспора має, на його думку, суто етнокультурний характер «і найближчим часом ситуація навряд чи кардинально зміниться» [5, с. 535–536].

Сучасний історичний етап, який визначається як епоха глобалізації, надав феномену етнічної діаспори нових якісних рис, що зводяться до прагнення діаспор до утворення нових трансдержавних мереж. Аналіз цієї тенденції сучасної діаспори до функціонування як мережевої структури здійснений М. Мильниковим [9, с. 45–55], дає багатий матеріал для усвідомлення перспектив української діаспори в Російській Федерації і взагалі для розуміння того, наскільки росіяни в Україні та українці в Росії відповідають визначенню «діаспора». Особливо це актуально в контексті дослідження так званої нової діаспори, яку складають тимчасові трудові мігранти з України і яка набула в Російській Федерації значних обсягів і ознак сталого явища.

Аналізуючи функціонування етнічної діаспори як мережевої структури, М. Мильников виокремлює кілька основних напрямів її комунікаційної діяльності: 1) комунікації всередині спільноти, які включають усі зв'язки та взаємодії, що формуються між членами діаспоральної етнічної спільноти; 2) комунікації між спільнотами, які реалізуються через налагодження стійких взаємозв'язків діаспор та етнічно ідентичних організованих груп, які функціонують за кордоном, але не на території історичної батьківщини; 3) комунікації типу «діаспора – історична батьківщина». Вони включають у себе всі різновиди зв'язків і взаємодій діаспори і центру її розсіяння; 4) комунікації типу «діаспора – суспільство, що приймає» охоплюють усю сукупність культурних, економічних, політичних тощо взаємовідносин діаспори і держави, у якій вона перебуває; 5) комунікації типу «діаспора – міжнародні міжурядові організації». Передумовою виживання і добробуту сучасної діаспори є її здатність поєднати інтереси різноманітних соціальних груп, що її складають, передусім тих, які 1) є зберегачами етнокультурної спадщини; 2) забезпечують економічну основу виживання діаспори; 3) створюють суспільно-політичні умови для збереження діаспори [9, с. 46].

Як свідчить історіографічний аналіз, у західному науковому середовищі й досі продовжуються дебати щодо самого поняття «росіяни в Україні», оскільки, коли йдеться про їхній правовий статус і роль у суспільстві, вони не вписуються в звичайні норми взаємин національних меншин і українців як етнічної більшості. Дискусії на зазначену тему дедалі більше переміщуються з політико-правової в етнокультурну сферу дослідження [11, с. 200–201].

Щодо конфліктогенності українсько-російських відносин, то, на думку більшості дослідників, якщо й існують джерела напруженості між українцями і росіянами в сучасній Україні, то вони скоріше пов'язані з різним ставленням до національно орієнтованих реформ та інтеграційної політики держави. Ця полярність у поглядах частково збігається і підсилюється етнотериторіальними межами (наприклад, великі, субсидовані з боку держави, підприємства і шахти розташовані в основному в русифікованому Донбасі) [11, с. 206–207].

Таким чином, аналіз існуючої понятійно-категоріальної системи дослідження сфери етнополітичних

відносин в Україні свідчить, що вона складається із таких основних категорій як етнонаціональні відносини в Україні; українська нація, український народ; етнос; етнічна група; етнічна та національна ідентичності; національне самоусвідомлення; національні меншини України; корінні народи; національно-культурна автономія; діаспора; національно-культурні і мовні потреби українців, які проживають за межами держави; депортація за національною ознакою; ксенофобія; толерантність та ін.

Вцілому зміст напрацьованих понять і категорій відображають реалії етнонаціональної політики пострадянської України, а також існуючі у цій сфері проблеми. Деякі з них, як наприклад, «корінні народи» є суперечливими у політико-юридичному розумінні, які досить часто використовується безвідносно до його міжнародно-правового значення.

Для забезпечення «дієвості» існуючої понятійно-категоріальної системи потрібен її подальший розвиток у зв'язку з чим запропоновано визначення етнополітичних відносин як категорії, яка характеризує відносини між етносами та державою щодо забезпечення конституційних прав, політичної участі представників етнічних спільнот, а також етнокультурних, соціальних і політичних потреб та умов для самоорганізації, збереження атмосфери міжетнічної толерантності і протидії розпалюванню міжетнічної ворожнечі. Визначено науково-пізнавальний потенціал цієї категорії, зокрема щодо процесів формування національної ідентичності громадян.

Здійснений аналіз найбільш відомих у соціологічній та політичній науках точок зору на українсько-російські етнополітичні відносини дозволяє визначити основні напрями їх дослідження. Це: регіональний вимір українсько-російських відносин, етнічна ідентичність населення України та етноконфліктологія. При цьому, як показує історіографічний огляд, переважна більшість дослідників переконана в тому, що і специфіка етнічної ідентичності, і конфліктогенний потенціал етнополітичних відносин в Україні значною мірою детерміновані її етнорегіональною структурою.

Список використаних джерел

1. Бжезинский З. Великая Шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 2000. – 256 с.
2. Бурковский И. Национальные процессы в СССР постялесталинской эпохи / И. Бурковский // *Розбудова держави*. – 1998. – №1/2. – С.16–24.
3. Кононов И. Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу / И. Ф. Кононов // *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ, 25–26 травня 2006 р.* / Наук. ред. И. Ф. Кононов. – Луганськ: Знання, 2006. – 368 с.
4. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України (початок) / О. Кривицька // *Політичний менеджмент*. – 2005. – №2. – С.24–37.
5. Курас І. Ф. Діаспора та міграції: нові реалії, нові проблеми. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
6. Курас І. Ф. Федерація чи унітарна держава? Загальнонаціональні та регіональні державотворчі процеси в сучасній Україні / І. Ф. Курас // *Етнополітика: історія та сучасність* (Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років). – К.: ІПІЕНД, 1999. – 656 с.
7. Ливен А. Русскоязычные регионы Украины: тројанский конь? / А. Ливен // *Украина и Россия: общества и государства*. – М.: Права человека, 1997. – 384 с.

8. Михальченко М. І. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах / М. І. Михальченко // *Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне: зб. статей*. – К.: Світогляд, 2005. – 186 с.

9. Мильников М. А. Современные диаспоры в глобальном коммуникационном пространстве / М. А. Мильников // *Вестник Московского университета. Сер.18. Социология и политология*. – 2007. – №2. – С.45–55.

10. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Вплив регіональної специфіки / Г. Палій // *Політичний менеджмент*. – 2005. – №2. – С.38–45.

11. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.) / В. В. Петровський. – Х.: Майдан, 2003. – 492 с.

12. Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців / М. Розумний // *Політичний менеджмент*. – 2007. – №1. – С.93–99.

13. Семенов Ю. И. Этнос, нация, диаспора / Ю. И. Семенов // *Этнографическое обозрение*. – 2000. – №2. – С.64–78.

14. Тишков В. А. Исторический феномен диаспоры / В. А. Тишков // *Этнографическое обозрение*. – 2000. – №2. – С.43–63.

15. Тишков В. А. Этничность и власть в СССР. (Этнополитический анализ республиканских органов власти) / В. А. Тишков // *Советская этнография*. – 1991. – №3. – С.3–18.

16. Тойнби А. Дж. Пережитое. Мои встречи / А. Дж. Тойнби: [пер. с англ.]. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 672 с.

17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с. – (Philosophy).

18. Wilson A. Ukrainian Nationalism on the 1990s. A Minority Faith. – Cambridge, 1997. – P.26–30.

19. Kuzio T. Nationalism in Ukraine: Towards a New Theoretical and Comparative Framework // *Journal of Political Ideologies*. – 2002. – Vol.7. – Iss.2. – P.133–161.

20. Haiduk J. Die Besonderheiten der Politischen Transformation in der Ukraine (1985–1993) // *Rubland und die Ukrainenach dem Zerfall der Sowjetunion*. – Berlin, 1996. – S.211–218.

References

1. Bzhezinskij Z. Velikaja Shahmatnaja doska. Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskie imperativy / Z. Bzhezinskij. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2000. – 256 s.
2. Burkovs'kyj I. Nacional'ni procesy v SSSR pisljaljalinskoi' epohy / I. Burkovs'kyj // *Rozbudova derzhavy*. – 1998. – №1/2. – S.16–24.
3. Kononov I. F. Donbas ta Galychyna: prychny napruzenosti v stosunkah ta poshuk istorychnogo kompromisu / I. F. Kononov // *Stosunky Shodu ta Zahodu Ukrai'ny: mynule, s'ogodennja ta majbutnje: materialy Vseukrai'ns'koi' konferencii', Lugans'k, 25–26 travnja 2006 r.* / Nauk. red. I. F. Kononov. – Lugans'k: Znannja, 2006. – 368 s.
4. Kryvyc'ka O. Konfliktnyj vymir etnonacional'nogo rozvytku Ukrai'ny (pochatok) / O. Kryvyc'ka // *Politychnyj menedzhment*. – 2005. – №2. – S.24–37.
5. Kuras I. F. Diaspora ta migracii': novi realii', novi problemy. Etnopolitologija. Pershi kroky stanovlennja / I. F. Kuras. – K.: Geneza, 2004. – 736 s.
6. Kuras I. F. Federacija chy unitarna derzhava? Zagal'nonacional'ni ta regional'ni derzhavotvorchi procesy v suchasnij Ukrai'ni / I. F. Kuras // *Etnopolityka: istorija ta suchasnist'* (Statti, vystupy, interv'ju 90-h rokov). – K.: IPIEND, 1999. – 656 s.
7. Liven A. Russkojazychnye regiony Ukrainy: trojanskij kon' / A. Liven // *Ukraina i Rossija: obshhestva i gosudstva*. – M.: Prava cheloveka, 1997. – 384 s.
8. Myhal'chenko M. I. Ukrai'ns'ka nacional'na ideja jak reguljatyvna syla v zagal'noderzhavnomu i regional'nomu mashtabah / M. I. Myhal'chenko // *Regional'ni versii' ukrai'ns'koi' nacional'noi' idei': spil'ne i vidminne: zb. statej*. – K.: Svitogljad, 2005. – 186 s.
9. Myl'nikov M. A. Sovremennye diaspory v global'nom kommunikacionnom prostranstve / M. A. Myl'nikov // *Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser.18. Sociologija i politologija*. – 2007. – №2. – S.45–55.
10. Palij G. Stanovlennja jedynoi' nacional'noi' identychnosti v Ukrai'ni. Vplyv regional'noi' specyfyky / G. Palij // *Politychnyj menedzhment*. – 2005. – №2. – S.38–45.
11. Petrovs'kyj V. V. Ukrai'ns'ko-rosijs'ki vzajemny v suchasnij zahidnij naukovij literaturi (1991–2001 rr.) / V. V. Petrovs'kyj. – H.: Majdan, 2003. – 492 s.

12. Rozumnyj M. Faktory suchasnoi` nacional`noi` samoidentyfikacii` ukrai`nciv / M. Rozumnyj // Politychnyj menedzhment. – 2007. – №1. – S.93–99.

13. Semenov Ju. I. Jetnos, nacija, diaspora / Ju. I. Semenov // Jetnograficheskoe obozrenie. – 2000. – №2. – S.64–78.

14. Tishkov V. A. Istoricheskij fenomen diaspory / V. A. Tishkov // Jetnograficheskoe obozrenie. – 2000. – №2. – S.43–63.

15. Tishkov V. A. Jetnichnost` i vlast` v SSSR. (Jetnopoliticheskij analiz respublikanskij organov vlasti) / V. A. Tishkov // Sovetskaja jetnografija. – 1991. – №3. – S.3–18.

16. Tojnbi A. Dzh. Perezhitoe. Moi vstrechi / A. Dzh. Tojnbi: [per. s angl.]. – M.: Ajris–press, 2003. – 672 s.

17. Hantington S. Stolknovenie civilizacij / S. Hantington. – M.: OOO «Izdatel'stvo AST», 2003. – 603 s. – (Philosophy).

18. Wilson A. Ukrainian Nationalism on the 1990s. A Minority Faith. – Cambridge, 1997. – P.26–30.

19. Kuzio T. Nationalism in Ukraine: Towards a New Theoretical and Comparative Fram tvork // Journal of Political Ideologies. – 2002. – Vol.7. – Iss.2. – P.133–161.

20. Haiduk J. Die Besonderheiten der Politischen Transformation in der Ukraine (1985–1993) // Rubland und die Ukrainenach dem Zerfall der Sowjetunion. – Berlin, 1996. – S.211–218.

Semko V. L., candidate of political sciences associate professor of department of political sciences Kyiv national university building and architecture (Ukraine, Kyiv), vls14@ukr.net

Conceptual framework for the study of Ukrainian–Russian ethno–political relations in the context of the formation of a political nation

The article is devoted to the study and formulation of general theoretical approaches to the study of Ukrainian–Russian ethno–political relations. The regional and cultural peculiarities of Ukrainian society, the problems of ethnic identity and the conflict-prone component of the Ukrainian–Russian ethno–political relations are analyzed. The ambiguity of the widespread opinion about the existence in Ukraine of only two types of identity – Western and Eastern – is being proved. Based on the research of domestic and foreign authors, a conclusion is made about the existence in Ukraine of four main historical, cultural, and socio-economic regions. It is proved that there are non-ethnic types of identity in the Ukrainian political consciousness, which are directed mainly at socio-political and cultural orientations and values. The phenomenon of the Ukrainian diaspora and its connection with political life in Ukraine is being investigated. A conclusion is drawn about the key importance of regional political processes for the Ukrainian–Russian ethno–political relations and the formation of the Ukrainian political nation.

Keywords: regions, identity, consciousness, culture, project, values, diaspora.

* * *

УДК 321(477)+1991

Стойко О. М.,

доктор політичних наук, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (Україна, Київ), starkol@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ДЖЕРЕЛ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН¹

Відзначено, що основні підходи до інституційного аналізу (економічний інституціоналізм, теорія раціонального вибору та історичний підхід) не дають відповідь на питання, чому з часом інститути змінюються і змушують шукати джерела інституційних змін у зовнішньому впливі. Однак на практиці досить важко однозначно класифікувати причини таких змін як зовнішні чи як внутрішні. Перешкодами на шляху змін інститутів є природа інститутів (ефект блокування, інституційна пастка), а також їх залежність від наявних інституційних домовленостей. Розглянуто концепцію інституційного ізоморфізму, що акцентує увагу на організаційних полях, в яких функціонують інститути. Проаналізовано три основних проблеми, що перешикоджують розробці загальної теорії інституційних змін: обмеженість знань; надмірна кількість акторів; дистрибутивна природа інститутів.

Ключові слова: інститути, інституційна зміна, інституційна пастка, транзит, ізоморфізм, залежність від пройденого шляху (ефект колії).

¹ Стаття підготовлена у рамках виконання науково–дослідної роботи «Моделі національної консолідації України (на прикладі політики енергоефективності та енергозбереження)»

Зміна підходів до споживання енергії, що матиме прямий чи опосередкований вплив на цілу низку сфер суспільної діяльності, в тому числі і на соціальні відносини, неминуче супроводжується і зміною відповідних інститутів та правил гри, що є предметом тривалих наукових дискусій.

Практично всі визначення інститутів трактують їх як відносно стабільні характеристики політичного і соціального життя (правила, норми, процедури), що структурують поведінку і не можуть бути легко чи моментально змінені. Це становить основоположний принцип усіх шкіл інституційного аналізу [3, с. 167]. Якби інститути змінювалися так само часто, як владні структури або інші паралельно існуючі соціальні сили, то потреби в інституційному аналізі не існувало.

В свою чергу Д. Норт стверджував, що процес інституційних змін зазвичай носить інкрементальний, поступовий характер, а не відбувається спонтанно. Це пояснюється насамперед стійкістю неформальних обмежень, прийнятих суспільством. Якщо формальні правила можна змінити досить швидко шляхом прийняття нових нормативно–правових актів, то неформальні традиції і звичай майже не підвладні свідомим зусиллям індивідів і не можуть відразу змінитися як реакція на зміну формальних правил [2, с. 66]. При цьому Д. Норт визнає, що інститути не завжди створюються за того, щоб бути соціально ефективними; вони швидше покликані слугувати інтересам тих, хто займає позиції, що дозволяють впливати на формування нових правил.

Для обґрунтування своєї позиції Д. Норт вводить поняття «ефект блокування» [2, с. 23], який проявляється у тому, що уже прийняте рішення досить важко скасувати. Це відображає роль інститутів як запобіжників при спробах вплинути на характер соціальних змін, а також вказує на здатність суспільства до збереження основної траєкторії соціальних змін за рахунок наявної інституційної структури. З точки зору неінституційної теорії інституційна пастка – це неефективна стійка норма або ж інститут, що може самопосилюватися. Її стійкість означає, що домінування неефективної норми, яка призвела до сильних заворушень, може завести систему до інституційної пастки.

Проблема інституційних пасток привернула увагу низки дослідників, які вивчають політичні та економічні процеси у перехідних країнах. Завдяки цьому ефекту довгостроковий характер соціальних змін, незважаючи на непередбачуваність еволюції конкретного суспільства в короткостроковій перспективі, цілком можна передбачити з досить високою ймовірністю.

Як вважає Р. Гудін, інститути можуть змінюватися у результаті: 1) чистої випадковості або дії непередбачуваних обставин: взаємодія різних інститутів може призвести до виникнення абсолютно нового непередбаченого типу; 2) еволюційні зміни: інститути, що відповідають вимогам певного етапу історичного розвитку, змушені трансформуватися під впливом певного відбіркового (селективного) механізму; 3) продуманих стратегічних кроків агентів політичної дії [8].

Г. Пітерс виокремлює два типи інституційних змін [13, р. 17]. Перший – внутрішня інституціоналізація (деінституціоналізація), вагомий внесок у дослідження якої вніс С. Хантінгтон. Він визначив перелік критеріїв інституціоналізації: адаптивність, комплексність